

Prema fenomenologiji bez intencionalnosti – pokušaj druge *epohé*

Hrvoje Vuković*

hrvojevukovich@yahoo.com

<https://orcid.org/0009-0000-3361-5210>

<https://doi.org/10.31192/np.24.2.4>

UDK: 165.62

165.12

Izvorni znanstveni rad /

Original scientific paper

Primljeno: 15. listopada 2025.

Prihvaćeno: 8. prosinca 2025.

Rad predlaže »drugu epohé«: metodološku gestu koja, uz klasičnu suspenziju »vjerovanja u svijet«, dodatno suspendira pretpostavku nužne intencionalne strukture svijesti. Time se fenomenološka analiza otvara opisima iskustava bez jasne relacije subjekt–objekt (kontemplativna, mikrofenomenološka i prerefleksivna stanja). U temeljnom dijelu rada artikuliraju se tri ontološke figure takve svijesti: (1) Henryjeva autoafektivna imanencija života kao samoočitovanja bez distance; (2) budistička nedualna svjesnost (rigpa) kao »svjetlosna« prisutnost bez objekta; (3) kasnohusserlovska prerefleksivna jezgra vremena i afektivnosti, kao uvjet mogućnosti svakog akta. Rad ne napušta fenomenologiju, nego je radikalizira iznutra: od relacije prema neposrednosti, od korelacije prema očitovanju. Metodološki cilj nije mistifikacija, nego stroga deskripcija fenomena koji prethode intencionalnoj artikulaciji te pružaju podlogu za dijalog s neurofenomenologijom i kognitivnom znanošću. Ključna implikacija jest da intencionalnost nije konstitutivni aksiom, nego sekundarna organizacija svijesti.

Ključne riječi: afektivna imanencija, druga epohé, fenomenologija bez intencionalnosti, nedualna svijest, prerefleksivna svijest.

* Dr. sc. Hrvoje Vuković, Sveučilište u Zagrebu, Fakultet filozofije i religijskih znanosti, Jordano-
vac 110, HR-10000 Zagreb.

Uvod

U fenomenološkoj tradiciji, od Brentana do Husserla, intencionalnost se uzima kao konstitutivno svojstvo svijesti: svaka svijest je svijest o nečemu. Ta tvrdnja određuje i granice fenomenološke metode, koja polazi od korelacije svijesti i objekta. No, upravo ta shema, premda plodonosna, pokazuje ograničenja u susretu s novijim istraživanjima svijesti, osobito u kontekstu kontemplativne prakse, mikrofenomenologije i budističke filozofije.¹

Cilj ovoga članka nije osporiti fenomenološku redukciju, nego ukazati da ona – ostane li vezana uz intencionalnu strukturu – ne može obuhvatiti oblike svijesti bez jasnog objekta i relacijske artikulacije. Stoga se predlaže mogućnost druge *epohé*: ne samo suspenzije »vjere u svijet«, već i same pretpostavke nužne intencionalnosti. Time se otvara prostor za razumijevanje svijesti kao samopripadnog fenomena – bilo kao afektivnog očitovanja života (Michel Henry), svjetlosne bezobjektnosti (u budizmu) ili prerefleksivne podloge akata (u kasnom Husserlu).

Rad tako predlaže konceptualni pomak unutar fenomenologije: ne sintezu s budizmom niti mistifikaciju iskustva, nego metodološki iskorak koji ispituje mogućnost opisivanja svijesti izvan aksioma intencionalnosti.

1. Granice intencionalnosti i prijelaz prema ne-relacijskoj svijesti

Fenomenologija je od svojih najranijih formulacija temeljila deskriptivne kapacitete na pretpostavci da svijest jest i mora biti intencionalna. Intencionalnost pritom ne znači samo usmjerenost prema objektu, nego i strukturiranje svijeta u značenju, identitetima i horizontima pojavnosti. No unatoč heurističkoj snazi, u filozofskim i kontemplativnim kontekstima pojavljuju se iskustva koja tu strukturu dovode u pitanje – ne zato što bi bila teorijski pogrešna, nego zato što ostaju izvan dosega takve relacijske artikulacije.

Ovo poglavlje ne rekonstruira teoriju intencionalnosti, nego ukazuje na njezine granice i na pojavni višak koji se ne može svesti na relaciju svijest–objekt. Intencionalnost se stoga promatra kao metodološki uređaj ograničene domene,

¹ U prethodnom radu autor je izložio usporednu analizu pojma intencionalnosti u zapadnoj fenomenološkoj tradiciji i pojma praznine (*śūnyatā*) u budističkoj filozofiji svijesti, s posebnim naglaskom na pitanje može li intencionalnost biti nužno konstitutivna za svaki oblik svijesti [usp. Hrvoje VUKOVIĆ, Intencionalnost i praznina – fenomenološka analiza i budistička perspektiva svijesti, *Nova prisutnost*, 23 (2025) 3, 485–496]. Ovaj rad izravno nastavlja tu analizu, prelazeći s komparativnog uvida na teorijski prijedlog fenomenološke metodologije koja suspendira intencionalnu strukturu kao početni aksiom.

a ne kao univerzalni aksiom. Odatle proizlazi potreba za drukčijom filozofskom gestom – onom koja polazi od neposrednosti.

Brentanova formulacija intencionalnosti kao *differentiae specifica*e psihičkog zbivanja odjekuje u Husserlovoj fenomenologiji, gdje postaje temeljem za metodičku redukciju svakog iskustva na njegovu korelaciju s objektom.² U Husserlovu okviru nema svijesti koja nije »o nečemu« – svako iskustvo strukturirano je kao čin usmjeren prema transcendentnom polu. No taj aksiom, premda koherentan, postaje preprekom kad se pojave oblici svijesti bez jasnog objekta ili referencijalne distance.

U budističkoj meditaciji nalazimo izvještaje o iskustvima bez predmeta, mišljenja, pa i osjećaja prostora i vremena.³ Ona nisu nihilistička, nego čine čistu prisutnost, svijest »bez nečega«. Slično tome, i u svakodnevici postoje trenuci u kojima svijest ne djeluje kroz odnos – primjerice, afektivni uvidi, tišina između misli ili osjećaji koji jednostavno jesu.

Mikrofenomenologija – introspektivna metoda razvijena za opis prijelaznih i prijesvjesnih fenomena – pokazuje da neka iskustva nastaju prije intencionalnog fiksiranja i ne mogu se svesti na standardnu strukturu svijest–objekt.⁴ Ona nisu patološka ni marginalna, nego ukazuju na slojevitost svijesti, u kojoj intencionalna artikulacija dolazi tek sekundarno. O takvim iskustvima i njihovoj povezanosti s budističkom doktrinom praznine raspravljano je u prethodnom radu.⁵

Na ograničenja intencionalnog modela ukazali su brojni fenomenolozi. Heidegger radikalizira Husserla tako da bit svijesti više nije usmjerenost prema, nego otvaranje unutar, a svijet nije objekt, već uvjet smisla.⁶ Michel Henry ide

² Usp. Franz BRENTANO, *Psychologie vom empirischen Standpunkt* (1874), I, 124-125, gdje intencionalnost određuje kao temeljnu oznaku psihičkih fenomena; Edmund HUSSERL, *Logische Untersuchungen II* (1901), §§ 17-21, te *Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie I*, K. Schuhmann (ur.), Husserliana III/1, Den Haag, Nijhoff, 1976, §§ 84-90, gdje se intencionalnost uspostavlja kao nužna struktura svijesti i temelj korelativne metodologije.

³ Opisi takvih stanja postoje u *mahāyāna* i *vajrayāna* budizmu, osobito u *dzogchen* i *mahāmudrā* tradicijama tibetske kontemplativne filozofije [usp. Tulku URGYEN RINPOCHE, *As It Is*, sv. 1 – *Essential Teachings from the Dzogchen Perspective*, Kathmandu, Rangjung Yeshe Publications, 1999, 55-56, 82-83, 86-87 te Daniel P. BROWN, Jack ENGLER, The Stages of Mindfulness Meditation. A Validation Study, *Journal of Transpersonal Psychology*, 12 (1980) 143-192].

⁴ Mikrofenomenologija je metoda koju je razvila Claire Petitmengin za rigorozan opis prerefleksivnih struktura subjektivnog iskustva, osobito onih prije verbalizacije ili intencionalnog usmjerenja [usp. Claire PETITMENGIN, Towards the Source of Thoughts. The Gestural and Transmodal Dimension of Lived Experience, *Journal of Consciousness Studies*, 14 (2007) 3, 54-82 te La dynamique pré-réfléchie de l'expérience vécue, *Alter – Revue de phénoménologie*, 18 (2010) 165-182].

⁵ Usp. Vuković, *Intencionalnost i praznina...*; u tom radu analiziran je odnos između Husserlove korelacijske strukture i budističkog pojma *śūnyate*, radi ukazivanja na mogućnost iskustva svijesti koje nema intencionalnu usmjerenost. Ovdje se navedeni uvidi nadograđuju prijedlogom metodološke geste u obliku tzv. »druge epohé«.

⁶ Usp. Martin HEIDEGGER, *Sein und Zeit*, Tübingen, Niemeyer, 1927, §§ 31-38, gdje se bit Daseina opisuje kao otvorenost (*Erschlossenheit*) u kojoj svijet nije objekt, nego uvjet smisla

dalje: za njega je prava svijest ne-intencionalna, jer se u afektivnoj imanenciji doživljava iznutra, bez distance i bez svijeta.⁷ Merleau-Ponty pokazuje da intencionalnost ne može biti shvaćena bez tjelesnog utemeljenja: prerefleksivna percepcija postaje primarni način bivanja u svijetu.⁸ Sartre, u *La Transcendence de l'Ego* i *Bitku i ništavilu*, razvija pojam prerefleksivne samosvijesti: svijest je uvijek već svjesna sebe u samom činu usmjerenja, ne kao refleksivni objekt, nego kao vlastiti način bivanja.⁹

Suvremeni neuroznanstveni pristup Antonija Damasija dodatno je relevantan: u pojmu *primordial feelings* opisuje elementarne tjelesne osjećaje povezane s razinom *proto-ja*, koji prethode autobiografskom jastvu i omogućuju minimalnu subjektivnost. No, dok fenomenolozi u prerefleksivnom sloju vide ontološku strukturu svijesti, Damasio ostaje unutar neurobiološkog horizonta i objašnjava tjelesno utemeljenu subjektivnost.¹⁰

I u kasnoj Husserlovoj misli nailazimo na pojmove koji signaliziraju početnu razinu svijesti koja nije još intencionalna: vremensku svijest, temeljnu afektivnost i prerefleksivno »ja« koje nije »o nečemu«, nego uvjet mogućnosti svake pojavnosti. Ta razina nije spekulativna, nego iskustveno opipljiva i dostupna u reflektiranoj analizi tijeka svijesti – ako joj se pristupi bez pretpostavke relacije.¹¹

samog postojanja. Heidegger je pomaknuo fenomenologiju na ontološku razinu (*bivstvovanje-u-svijetu*) te intencionalnost proglasio izvedenom, a ne temeljnom značajkom svijesti.

⁷ Usp. Michel HENRY, *L'essence de la manifestation*, Paris, PUF, 1963. i *Incarnation. Une philosophie de la chair*, Paris, Seuil, 2000, gdje autor razvija pojam »autoafektivne imanencije« kao temeljne strukture svijesti neovisne o svijetu i njegovoj pojavnosti. Ovdje je Henryjev pojam samo najavljen, dok će njegova precizna analiza i razrada uslijediti u kasnijem dijelu rada.

⁸ Usp. Maurice MERLEAU-PONTY, *Phenomenology of Perception*, London – New York, Routledge, 2002, 238, 276-277, 380-381.

⁹ Usp. Jean-Paul SARTRE, *L'Être et le néant. Essai d'ontologie phénoménologique*, Paris, Gallimard, 1993, 19-21, 185; i *La Transcendence de l'Ego*, u: Vincent DE COOREBYTER (ur.), *La transcendance de l'Ego et autres textes phénoménologiques*, Paris, Vrin, 2003, 93-99. Sartre ondje uvodi pojam *cogito préréflexif* te razlikuje *conscience non-thétique (de) soi* kao konstitutivni način bivanja svake svijesti o nečemu: »Cette conscience (de) soi, nous ne devons pas la considérer comme une nouvelle conscience, mais comme le seul mode d'existence qui soit possible pour une conscience de quelque chose« (20).

¹⁰ Usp. Antonio DAMASIO, *The Feeling of What Happens. Body and Emotion in the Making of Consciousness*, New York, Harcourt, 1999, 154-161, 170-172, 180-181 i *Self Comes to Mind. Constructing the Conscious Brain*, New York, Pantheon, 2010, 80-83, 100-103, 252-256. U oba djela »primordial feelings« povezani su s razinom »proto-ja« kao temeljnim, još prerefleksivnim slojem subjektivnosti. Damasio ih neuroanatomski veže uz moždano deblo (posebice retikularnu formaciju, hipotalamus i insulu), gdje se odvija mapiranje unutarnjih tjelesnih stanja. Iz tih struktura emergiraju osnovni osjećaji »živosti« tijela, koji čine stalnu pozadinu kasnijih razina svijesti.

¹¹ O razini prerefleksivne svijesti u kasnoj Husserlovoj misli vidi: R. BOEHM (ur.), *Edmund Husserl: Zur Phänomenologie des inneren Zeitbewusstseins*, Haag, Martinus Nijhoff, 1966, §§ 36-50; M. FLEISCHER (ur.), *Edmund Husserl. Analysen zur passiven Synthesis (1918-1926)*, Haag, Martinus Nijhoff, 1966, §§ 1-10; L. LANDGREBE (ur.), *Edmund Husserl: Erfahrung und Urteil. Untersuchungen zur Genealogie der Logik (1939)*, Hamburg, Felix Meiner, 1985, 65-

Ako se, dakle, prizna postojanje iskustava koja nisu intencionalno strukturirana – bilo kontemplativnih, prerefleksivnih ili mikrofenomenoloških – tada klasična *epohé* više nije dovoljna. Ona suspendira ontološki status svijeta, ali ne i pretpostavku intencionalnosti. Nužna je nova gesta – druga *epohé* – u kojoj se ne odriče svijeta, nego pretpostavke da svijest mora biti relacija.

Ona ne ukida fenomenološku metodu, nego je proširuje prema novoj osjetljivosti: prema svijesti koja se pokazuje ne kao usmjerenost, nego kao neposredna prisutnost, samoprsvjetljenje ili afektivno očitovanje. Upravo tu otvara se prostor za ono što će se u sljedećem poglavlju nazvati *fenomenologijom bez intencionalnosti*.¹²

2. Druga *epohé*

Klasična *epohé* suspendira ontološki status svijeta, ali zadržava intencionalnu korelaciju kao neupitan okvir opisa. Druga *epohé*, kako se predlaže, ide korak dalje: ona problematizira samu pretpostavku da svijest nužno mora biti intencionalna. Time se ne napušta fenomenološka metoda, nego se pokušava otvoriti njezine granice prema oblicima iskustva koji izmiču relacijskoj shemi svijest–objekt. Prvi korak u tom pravcu jest prepoznavanje granice koju klasična *epohé* ne dodiruje – a to je intencionalna korelacija kao neizrečeni temelj fenomenološke deskripcije.

2.1. Granica intencionalnosti i metodološki obrat

Fenomenološka redukcija – *epohé* – utemeljena u Husserlovoj misli ne znači poricanje svijeta, nego suspenziju stava o njegovoj objektivnosti da bi se došlo do čistih pojavnosti i njihovih konstitutivnih uvjeta. U tom procesu svijest se postavlja kao apsolutno polje fenomenalnog očitovanja, dok njezina intencionalna struktura ostaje netaknuta. *Epohé* ne dovodi u pitanje relaciju, već samo ontološki status onoga na što se svijest odnosi. Ta metodološka gesta otvorila je novu razinu filozofske deskriptivnosti, ali je istodobno učvrstila okvir mišljenja u kojem je svijest nužno u korelaciji s nečim transcendentnim. Čak i kada suspendiramo postojanje svijeta, ostaje pretpostavka da svijest mora biti »o nečemu«. Intencionalna korelacija tako postaje implicitni aksiom metode

72, 157-160, gdje se razrađuje prerefleksivna uvjetovanost doživljajnog protoka; D. LOHMAR (ur.), *Edmund Husserl. Späte Texte über Zeitkonstitution (1929-1934). Die C-Manuskripte*, u: *Husserliana Materialien VIII*, Dordrecht, Springer, 2006.

¹² Izraz »fenomenologija bez intencionalnosti« uводи se ovdje kao autorski termin za misaoni okvir koji ne napušta fenomenološku metodu, nego je radikalizira u smjeru opisivanja svijesti kao neposrednog očitovanja, bez korelativne strukture. Temelji za takav pomak, kao što ovaj rad i pokazuje, nalaze se u fragmentima Husserlove kasne misli, kao i u djelima Michela Henryja i u kontemplativnim opisima iz budističke filozofije.

– njezin nepitan, ali sveprisutan temelj.¹³ Ovdje se otvara granica. Ako postoje iskustva bez referencijalne artikulacije – a ona su fenomenološki opisiva i intersubjektivno komunicirana – tada klasična *epoché* više nije dovoljan metodološki okvir. Ona završava na pretpostavci da svijest mora biti strukturirana kroz usmjerenost prema nečemu, bilo u svijetu, misli ili afektu.

Druga *epoché* ne stavlja izvan snage stvarnost svijeta, nego samu relacijsku shemu svijesti. Time se ne poriče iskustvo, nego se dopušta drukčija fenomenološka deskripcija: svijest kao izvornost koja prethodi artikulaciji prema »nečemu«. Ako klasična redukcija ostaje vezana uz intencionalnu strukturu, tada je njezin domet ograničen na opis svijesti kao odnosa. No taj okvir postaje upitan u susretu s iskustvima bez distance, koja ne upućuju ni na što drugo i ne strukturiraju se prema van, nego ostaju u vlastitoj unutarnjoj prisutnosti.¹⁴

Druga *epoché* stoga ne negira svijet ni vrijednost intencionalnosti, nego suspendira pretpostavku da je relacija uvjet mogućnosti svijesti. Riječ je o epistemološkoj gesti kojom se umjesto korelacije postavlja neposrednost – ne empirijska, nego ontološka, u nepodijeljenosti fenomena i njegova pojavljivanja. Tako se mišljenje usmjerava prema početku koji nije relacijski, nego imanentan, afektivan ili samopripadan. Svijest ne proizlazi iz usmjerenosti, nego iz prisutnosti i samoočitovanja, bez razlike između gledatelja i gledanog. Nema više transcendencije objekta ni imanencije subjekta – postoji samo čista jasnost. Metodološki to znači otvoriti mogućnost da fenomenološka analiza obuhvati i one pojavnosti koje ne pripadaju intencionalnom horizontu, a da zadrži deskriptivnu strogoću. Pitanje je: Kako misliti i opisivati svijest bez pretpostavke relacije? Kako dopustiti svijesti da se pojavi iznutra, neovisno o usmjerenosti? Druga *epoché* nije nova teorija, nego uvjet nove prakse mišljenja i pažnje. Ona oslobađa svijest od relacijskog uvjeta da bi mogla biti viđena i u oblicima u kojima više nije strukturirana kao akt. To je trenutak kada fenomenologija, umjesto da opisuje ono što svijest vidi, pokušava opisati način na koji se svijest zbiva i bez gledanja.

2.2. Fenomenološka artikulacija svijesti bez intencionalnosti

Ako se prihvati mogućnost da svijest ne mora biti strukturirana intencionalno, nameće se pitanje: Što ostaje od fenomenološke deskripcije kada nestane relacija »svijest–objekt«? Kako tada misliti pojam »iskustva« bez implicitne referencijalnosti ili analitičke diferencijacije? U klasičnom modelu svako

¹³ O intencionalnoj korelaciji kao implicitnom aksiomu Husserlove metode vidi također: Edmund HUSSERL, *Cartesianische Meditationen*, § 9; i Fleischer, *Edmund Husserl. Analysen zur passiven Synthesis...*, §§ 2-5, gdje se otvara problem prerefleksivne podloge intencionalnosti, ali bez metodološke suspenzije korelacije.

¹⁴ O vrstama takvih iskustava, uključujući kontemplativne i mikrofenomenološke primjere (usp. Petitmengin, *Towards the Source of Thoughts...*; Ugyen Rinpoche, *As It Is...*, 55-56, 82-83, 86-87).

iskustvo opisuje se kao čin usmjeren prema nečemu noematskim korelatom. Bez njega ne ostaje praznina, nego izvornost koja se ne razlaže na značenja ni identitete. Takva svijest nije »o nečemu«, nego jednostavno jest – pojavljuje se kao prisutnost i samoočitovanje. Deskriptivna pažnja ovdje se ne usmjerava na intencionalne akte, nego na načine bivanja svijesti u njezinoj neposrednosti. Ne opisuje se »što« svijest doživljava, nego »kako se pojavljuje«: bez referenta, bez pozadine, bez razlike između pojave i akta.

U terminima Michela Henryja, to je »autoafektivna imanencija«.¹⁵ U budiističkoj terminologiji, to je svjetlosna, nedualna priroda uma.¹⁶ U kasnom Husserlu, to je prerefleksivna jezgra vremena i svijesti.¹⁷ Te pozicije služe ovdje samo kao indikatori misaonih mogućnosti, koje će u nastavku biti razrađene kroz tri ontološke figure svijesti bez intencionalnosti. Opis takve svijesti zahtijeva novu pojmovnu suzdržanost – ne odustajanje od mišljenja, nego osluhivanje razine koja prethodi jeziku i diferenciji. To nije negativan prostor, nego izvor odnosa prije njegove forme. Ovdje se može govoriti o protointencionalnosti – minimalnoj pred-relacijskoj orijentiranosti svijesti prema očitovanju, koja nije još intencionalna, ali omogućuje kasniju artikulaciju.¹⁸

U kasnim Husserlovim rukopisima – analizama unutarnje vremenske svijesti, pasivne sinteze i afektivnosti – već se tematiziraju razine koje nisu intencionalno strukturirane: retencije i protencije, prerefleksivno »ja« i afektivno nagnuće. No Husserl ih razrađuje ne radi dekonstrukcije intencionalnosti, nego radi učvršćenja njezina statusa. Njegov projekt ostaje korelacijski, čak i kada

¹⁵ Pojam autoafektivne imanencije, kojim se označava svijest koja nije relacijska, nego se iznutra očituje kao neposredno samodoživljavanje života, Michel Henry sustavno razvija u djelu *L'essence de la manifestation*, Paris, Presses Universitaires de France, 1963, osobito u §§ 50-53 (549-598) i § 70 (860), gdje kritizira intencionalni model i uvodi razliku između vidljivog svijeta i nevidljive imanencije živoga. Usp. Henry, *Incarnation. Une philosophie de la chair...*, gdje se pojam autoafekcije primjenjuje na tjelesnost, osobito u uvodu (7-9), § 34 (254), § 41 (301-302) i § 43 (315).

¹⁶ U tibetskoj *dzogchen* i *mahāmudrā* tradiciji, *rigpa* se opisuje kao izvorna, svjetlosna i nedualna prisutnost – svijest koja se očituje sama sobom, bez podjele na subjekt i objekt. To nije refleksivno znanje, nego neposredno samoprisustvo koje prethodi dualnoj spoznaji (usp. Urgyen Rinpoche, *As It Is...*, 31-38; Daniel P. BROWN, *Pointing Out the Great Way. The Stages of Meditation in the Mahamudra Tradition*, Boston, Wisdom Publications, 2006, 37-41, 71-78, 147-155).

¹⁷ Husserl u kasnim rukopisima tematizira prerefleksivne slojeve svijesti – posebice u analizama unutarnje vremenske svijesti, pasivne sinteze i afektivne orijentacije svijesti – koji prethode intencionalnoj strukturi. Usp. Fleischer, *Edmund Husserl. Analysen zur passiven Synthesis...*, §§ 2-5; Boehm, *Edmund Husserl. Zur Phänomenologie des inneren Zeitbewusstseins...*, §§ 47-49.

¹⁸ Pojam *protoIntencionalnosti* uveden je ovdje kao autorski termin kojim se označuje minimalan oblik pred-relacijske orijentacije svijesti – ontološki prijelaz između potpune ne-relacionalnosti i strukturirane intencionalnosti. U užem okviru ovog rada, *protoIntencionalnost* se odnosi na svijest, ali u širem filozofskom kontekstu riječ je o ontološkom principu koji se može primijeniti i na fizikalne fenomene kao nositelje minimalne usmjerenosti ili pred-teleološkosti, bez uvođenja svijesti, deizma ili dualizma. Detaljna razrada tog šireg koncepta bit će predmet autorova zasebnog istraživanja.

opisuje njezine preduvjete.¹⁹ No ti uvidi nisu kod Husserla radi dekonstrukcije intencionalnosti, već s namjerom da se konstitucijski objasni i učvrsti njezin status. Husserl se, dakle, spušta ispod intencionalnosti, ali to čini da bi opisao uvjete njezine mogućnosti – ne da bi ih metodološki suspendirao. Njegov projekt ostaje utemeljen na korelativnoj shemi, čak i kada analizira njezine preduvjete.²⁰

Razasute uvide kasnog Husserla sustavno je strukturirao Mark Losoncz, koji razvija tipologiju prazne intencionalnosti: praznu reprezentaciju, prazne perceptivne horizonte, praznu temporalizaciju i praznu svijest – čime ovaj fenomen dobiva sustavniju i širu konceptualnu razradu te se otvara mogućnost za njegovo daljnje tumačenje.²¹ Ovdje se, naprotiv, predlaže suspenzija same pretpostavke intencionalnosti: ne kako se ona konstituirala, nego može li fenomenološka analiza opstati bez nje. To je druga *epohé* – premještanje početne točke metode iz relacije prema samoprisutnosti, iz korelacije prema očitovanju. Uvođenje druge *epohé* ne znači odbacivanje fenomenologije, nego njezinu unutarnju rekonstrukciju. Klasičan model pretpostavlja da je svijest pristupačna samo kad je intencionalno usmjerena. Ako je intencionalnost sekundarna organizacija, tada se otvara prostor za drukčiju fenomenološku osjetljivost – onu koja polazi od same pojavnosti.

Ovaj prijedlog ne vodi u misticizam, nego traži strogu deskriptivnu disciplinu: ne opis predmeta, nego modaliteta samopripadnosti, intimnosti ili neposredne svjetlosti fenomena. Druga *epohé* nije regresija, nego misaoni iskorak prema onome što prethodi razlici, a ipak se pojavljuje. Tako fenomenologija prestaje biti znanost intencionalnosti i postaje praksa dopuštanja svijesti da se očituje i bez prethodnih strukturalnih uvjeta. Riječ je o pomaku iznutra: ne promjeni predmeta, nego same početne geste deskripcije. Fenomenologija bez intencionalnosti nije nova škola, nego mogućnost filozofskog širenja – ne konačna metoda, nego početak drukčijeg slušanja i otvaranja. To je prostor za tri misaona horizonta što slijede: Henryjevu afektivnu imanenciju, budističku prazninu i Husserlovu prerefleksivnu strukturu vremena.

¹⁹ Za suvremenu interpretaciju Husserlovih kasnih rukopisa u pravcu prerefleksivnih i neintencionalnih slojeva svijesti vidi: Donn WELTON, *The Other Husserl. The Horizons of Transcendental Phenomenology*, Bloomington, Indiana University Press, 2000, 198-256 te Dan ZAHAVI, *Inner Time-Consciousness and Pre-reflective Self-awareness*, u: Donn WELTON (ur.), *The New Husserl. A Critical Reader*, Bloomington, Indiana University Press, 2000, 158-173.

²⁰ Ovakvo tumačenje potvrđuju i recentni autori koji ističu da Husserlova analiza prerefleksivnih razina nije usmjerena prema dekonstrukciji intencionalnosti, nego prema njezinu temeljenju (usp. Dan ZAHAVI, *Self-Awareness and Alterity. A Phenomenological Investigation*, Evanston, Northwestern University Press, 1999, 35-38).

²¹ Usp. Mark LOSONCZ, Fenomenologije prazne intencionalnosti, *Filozofska istraživanja*, 37 (2017) 3, 529-544. Autor ovdje prvi sustavno strukturira razasute uvide kasnog Husserla u tipologiju prazne intencionalnosti, razlikujući četiri aspekta – praznu reprezentaciju, prazne perceptivne horizonte, praznu temporalizaciju i praznu svijest – čime daje originalan doprinos suvremenoj fenomenološkoj raspravi.

3. Tri ontološke figure svijesti bez intencionalnosti

U ovom poglavlju izdvajaju se tri filozofska odgovora koja, iako potječu iz različitih misaonih tradicija, ukazuju na mogućnost samoprisutne svijesti – svijesti koja ne proizlazi iz odnosa prema nečemu, nego se očituje iznutra, sama po sebi. Te tri figure, kao što je najavljeno, su: autoafektivna imanencija kod Michela Henryja, nedualna svjetlosna svijest u budističkoj filozofiji, te apersektivna jezgra svijesti u kasnoj Husserlovoj fenomenologiji.

3.1. Michel Henry: autoafektivna imanencija

Michel Henry radikalno odvaja svijest od svijeta. Za njega, intencionalna svijest (koja vidi, misli, zamišlja) uvijek je posredovana vanjskim horizontom i zato je sekundarna. Nasuprot tome, on opisuje svijest života kao neposredno autoafektivno očitovanje – kao sposobnost da se život »sam osjeća iznutra«. ²² U djelima poput *L'essence de la manifestation* i *Incarnation*, Henry tvrdi da prava svijest nije svijest o, nego doživljavanje sebe bez distance, bez reprezentacije, bez objekta. Kada nestane intencionalna struktura, svijest ne iščezava, nego dolazi do izražaja kao čista patnja, radost, energija, trpljenje – kao iskustvo koje nije ni o čemu, već samo jest. Takva svijest ne pripada svijetu, jer se ne pojavljuje »pred« subjektom, nego je apsolutna unutrašnjost: uvijek već tu, uvijek već doživljena, i upravo zato neprikaziva. Henryjevo poimanje svijesti time potvrđuje da intencionalnost nije uvjet, nego zapreka samoj imanenciji živog.

3.2. Budistička filozofija: praznina i samosvjetlost²³

U *mahāyāna* budizmu, a osobito u njegovim ezoteričnim tibetskim razradama, poput tradicija *dzogchen* i *mahāmudrā*, razvijen je koncept nedualne svjesnosti (tib. *rigpa*) – svjesnosti koja nije ni subjekt ni objekt, nego izvorna

²² Autoafektivno očitovanje označava temeljnu sposobnost života da se osjeti iznutra – bez posredovanja slike, koncepta ili objekta. To nije refleksivna svijest ni introspektivna svijest »o sebi«, već neposredno, neintencionalno doživljavanje sebe kao živog. U Henryjevoj filozofiji, ovo samoočitovanje nije epistemološki akt, nego ontološka činjenica života: život se očituje samome sebi bez razlike između onoga što se očituje i čina očitovanja. To ga čini izvornijom pojavom od bilo kojeg intencionalnog sadržaja, i zato je za Henryja autoafekcija uvjet mogućnosti svake svijesti – ali nije sama intencionalna (usp. Henry, *L'essence de la manifestation...*, §§ 50-53 (549-598), § 70 (860-861)).

²³ Pojam nedualne svjesnosti (tib. *rigpa*) i njezine inherentne svjetlosnosti postoji u *dzogchen* i *mahāmudrā* tradicijama tibetskog budizma (usp. Urgyen Rinpoche, *As It Is...*, 36-37, 76-82, 146-148, 190-192; Matthieu RICARD, *The Quantum and the Lotus*, New York, Crown Publishing, 2001, osobito poglavlje 9). Filozofska pozadina ovakve svjesnosti proizlazi iz doktrine *śūnyate* u Nāgārjuninoj *Mūlamadhyamakārikā* (prijevod: Jay L. GARFIELD, *The Fundamental Wisdom of the Middle Way*, Oxford, Oxford University Press, 1995, osobito stihovi 18.5-18.9).

svjetlost samoprisutnosti. Ona ne nastaje odnosom, već je početna točka svakog iskustva. Kada se misaoni sadržaji umire, ono što ostaje nije praznina u pejorativnom smislu, nego sjajna, neuvjetovana prisutnost – bez oblika, bez objekta, ali istodobno potpuno svjesna.²⁴

Takva svijest nije refleksivna ni introspektivna, jer ne zahtijeva drugi pojam ili ideju da bi se znala. Ona se spoznaje sama sobom, neposredno, bez podjele. U analitičkom jeziku, to je svijest lišena konceptualizacije i ontološke supstancijalnosti, a u egzistencijalnom smislu, to je iskustvo svjesnosti koje se ne može svesti ni na kakav objekt znanja. Budistički pojam *śūnyate* (praznine) ovdje ne označava nihilizam, nego nedostatak inherentne razlike između onoga tko zna i onoga što je znano – razlike koja je u klasičnoj fenomenologiji bila konstitutivna. Ovakva koncepcija svjesnosti otvara prostor za dijalog između budističke filozofije, fenomenologije i suvremenih istraživanja u neuroznanosti i kognitivnoj znanosti, gdje se sve češće razmatraju modeli svijesti koji nadilaze klasičnu intencionalnu strukturu.²⁵

3.3. Kasni Husserl: aperspektivna jezgra svijesti²⁶

Iako je Husserl najpoznatiji po razradi intencionalne svijesti i njezine korelativne strukture, u kasnijim radovima – osobito u *Krisis* i rukopisima o vremenskoj svijesti – otvara se prema dubljem sloju svijesti: onom koji prethodi svakom intencionalnom aktu. Riječ je o prerefleksivnom »ja« koje nije svijest

²⁴ U nekim suvremenim interpretacijama *dzogchena* i *mahāmudre*, osobito u djelima Jamgön Mipham Rinpoceja i komentara Patrula Rinpoceja, pojam *rigpe* povezuje se i s pojmom »prvotne čistoće« (*kadag*) i »spontane prisutnosti« (*lhungrub*), čime se dodatno naglašava nekonstruiran, neposredan karakter svjesnosti. Ta svjesnost se ne »dostiže« meditacijom, već se »prepoznaje« kao uvijek već prisutna osnova iskustva (usp. Longchen RABJAM, *The Precious Treasury of the Basic Space of Phenomena*, Junction City, Padma Publishing, 2001, 41-63, 65-89, 91-113; Jamgön MIPHAM, *White Lotus*, Ithaca, Snow Lion Publications, 2007, 96-99, 128-132; Patrul RINPOCHE, *The Words of My Perfect Teacher*, Boston, Shambhala, 1998, Translators' Introduction, xxxv-xxxviii; Notes, 376-377).

²⁵ Slične pokušaje povezivanja fenomenologije, budističke meditacije i kognitivne znanosti nalazimo kod Varele i Thompsona, koji razvijaju model svjesnosti temeljen na iskustvenoj ne-dualnosti, prerefleksivnosti i tjelesnosti (usp. Francisco J. VARELA, Evan THOMPSON, Eleanor ROSCH, *The Embodied Mind. Cognitive Science and Human Experience*, Cambridge, MA, MIT Press, 1991, osobito pogl. 8 i 9 gdje se tematizira mogućnost ne-dualne svijesti i fenomenološkog pristupa iskustvu izvan intencionalne strukture; Evan THOMPSON, *Waking, Dreaming, Being. Self and Consciousness in Neuroscience, Meditation, and Philosophy*, New York, Columbia University Press, 2015, osobito 308-342).

²⁶ Husserl u kasnim djelima, osobito u W. BIEMEL (ur.), *Edmund Husserl. Die Krisis der europäischen Wissenschaften und die transzendentalen Phänomenologie*, Husserliana VI, Haag, Martinus Nijhoff, 1954 §§ 58-60 i Boehm, *Zur Phänomenologie des inneren Zeitbewusstseins...*, §§ 47-49, opisuje prerefleksivno »ja« i retencijsko-protencijske strukture koje prethode intencionalnim aktima. Time naznačuje sloj svijesti koji nije relacijski strukturiran, ali omogućuje svaku pojavnost.

o nečemu, nego uvjet mogućnosti svakog očitovanja.²⁷ Ta aperspektivna jezgra svijesti nije refleksivna instanca, nego tihi nositelj svake svijesti, onaj koji »nije predmet«, ali bez kojega ne može biti ni pojave ni svijeta.²⁸ Husserl ovdje gotovo nehotice dodiruje ono što Henry preuzima kao temeljnu afektivnost, a budisti kao samosvjetleću prisutnost. Iako Husserl ostaje oprezan i ne dovodi intencionalnost u pitanje, njegove analize naznačuju mogućnost dublje, prerefleksivne razine svijesti koja nije strukturirana kao odnos, ali prethodi svakoj intencionalnoj artikulaciji. U tom smislu, ona postaje relevantna za ono što ovdje nazivamo gestom druge *epoché*.

3.4. Zaključni osvrt

Tri razmotrene figure – Henryjeva autoafektivnost, budistička svjetlosna prisutnost i Husserlova prerefleksivna jezgra – nisu teorijski jedinstvene, ali svaka potvrđuje mogućnost svijesti bez intencionalnosti. Njihova zajednička točka nije pojmovna istovjetnost, nego uvjerenje da se svijest može očitovati iznutra: kao neposredna prisutnost, afekt ili tihi temelj pojavnosti. Henry pokazuje svijest kao unutarnje samodoživljavanje života bez objekta; budizam je vidi kao nedualnu, svjetlosnu i neuvjetovanu; Husserl kao prerefleksivne strukture koje prethode intencionalnosti i čine je mogućom, ali ne nužnom. Unatoč razlikama – Henryjevoj fenomenološko-teološkoj dimenziji, budističkoj kontemplativnoj praksi i Husserlovoj metodološkoj strogoći – sve tri perspektive ukazuju na svijest koja nije »o nečemu«, nego naprosto jest. Time legitimiraju gestu druge *epoché*, ne kao raskid, nego kao proširenje fenomenologije prema horizontima koje je već dotaknula, ali još nije sustavno artikulirala.²⁹

²⁷ Ovdje se ne razrađuje sustavno čitanje kasnog Husserla, već se ukazuje na mogućnost reinterpretacije nekih elemenata njegove kasne misli – osobito vremenske svijesti, prerefleksivne subjektivnosti i pasivnih sinteza – kao prethodnih gesti prema mogućnosti neintencionalne fenomenologije.

²⁸ Suvremene interpretacije prerefleksivne razine svijesti kod Husserla nude Depraz, Zahavi i Fuchs, koji naglašavaju njezino značenje ne samo za fenomenološku deskripciju, već i za dijalog s kognitivnom znanosti (usp. Natalie DEPRAZ, *Attention et vigilance. À la croisée de la phénoménologie et des sciences cognitives*, Paris, PUF, 2014, osobito poglavlja *Le problème de la vigilance*, 21-57 i *Métaphénoménologie de l'attention*, 59-73; Zahavi, *Self-Awareness and Alterity...*, 32, 69-83, 176-182).

²⁹ Uz ove tri figure, sličan zaokret prema ne-relacijskoj svijesti razmatra se i kod suvremenih fenomenologa poput Jeana-Luca Mariona i Renauda Barbarasa. Marion, kroz pojam *le donné sans condition* i osobito kroz koncept *phénomènes saturés*, nastoji misliti pojavljivanje koje preobilnošću intuicije razbija mjeru intencionalne korelacije (usp. Jean-Luc MARION, *Étant donné. Essai d'une phénoménologie de la donation*, Paris, Presses Universitaires de France, 1997, Livre IV, §§ 26-29 i *De surcroît. Études sur les phénomènes saturés*, Paris, Presses Universitaires de France, 2001, osobito pogl. II-V). Barbaras pak razvija dinamiku same pojavnosti kao fenomena života koji prethodi svakoj distanci između svijesti i objekta (usp. Renaud BARBARAS, *Introduction à une phénoménologie de la vie*, Paris, Vrin, 2008, osobito 121-150). Oba autora nude važne pomake prema fenomenologiji koja ne počiva na relaciji, već na primarnom očitovanju.

Zaključak

Pitanje svijesti bez intencionalnosti nije samo spekulativno, nego i metodološko: klasičan fenomenološki aparat ostaje nijem pred iskustvima bez jasnog objekta ili relacijske strukture. Ovdje je stoga predložena »druga *epohé*« – gesta koja suspendira ne samo vjeru u svijet, nego i pretpostavku nužne korelacije između subjekta i objekta. Ta gesta ne napušta fenomenologiju, već je radikalizira iznutra. Umjesto odnosa, u središte dolazi neposrednost: svijest kao čista prisutnost, samopojavljivanje ili ontološka praznina. Takav pristup omogućuje da se filozofski opisu kontemplativna, meditativna i prerefleksivna iskustva a da ih se ne reducira na psihološke dojmove. Vrijednost ovog pomaka je u proširenju fenomenologije prema granicama koje je sama naznačila: Henryjevom autoafektivnom životu, budističkoj *rigpi* i Husserlovoj prerefleksivnoj jezgri. Sve tri perspektive potvrđuju da svijest ne mora biti relacija, nego se može očitovati kao samopripadni fenomen. Fenomenologija bez intencionalnosti tako mijenja i pojam subjekta: on više nije središte usmjereno prema objektima, nego izranjajuća točka unutar samoočitovanja svijesti. Buduća istraživanja mogla bi razviti formalni model neintencionalnih stanja i dovesti ih u vezu s neurofenomenologijom te pojmom protointencionalnosti.

Hrvoje Vuković**Towards a Phenomenology without Intentionality. An Attempt at a Second Epoché*

Summary

This paper proposes a »second *epoché*«: a methodological gesture that, beyond the classical suspension of the natural attitude, also suspends the assumption that consciousness must be intentionally structured. This opens phenomenological description to non-relational experiences (contemplative, micro-phenomenological, and pre-reflective states) lacking a clear subject–object correlation. The core argument unfolds through three ontological figures of such consciousness: (1) Michel Henry's affective immanence of Life as self-revelation without distance; (2) Buddhist nondual awareness (*rigpa*) as a »uminous« presence without object; (3) late Husserl's pre-reflective core of temporality and affectivity as the condition of possibility for any act. In this context, the paper also introduces the notion of *proto-intentionality* as a minimal, pre-relational orientation of consciousness. *Proto-intentionality* is not yet intentionality, but a structural precondition that makes intentional articulation possible without presupposing it as an ontological axiom. This concept serves to bridge the gap between immediate self-revelation and the emergence of intentional acts, and provides a point of dialogue with both contemplative traditions and contemporary cognitive science. Rather than abandoning phenomenology, the paper radicalizes it from within—from relation to immediacy, from correlation to manifestation. The aim is not mystification but rigorous description of phenomena that precede intentional articulation and support dialogue with neurophenomenology and cognitive science. The key implication is that intentionality is not a constitutive axiom but a secondary organization of consciousness.

Keywords: *affective immanence, nondual awareness, phenomenology without intentionality, pre-reflective consciousness, second epoché.*

(na engl. prev. Hrvoje Vuković)

* Hrvoje Vuković, PhD, University of Zagreb, The Faculty of Philosophy and Religious Studies; Address: Jordanovac 110, HR-10000 Zagreb, Croatia; E-mail: hrvojevukovich@yahoo.com.